محمد حسين ڪاشف

موجوده دور ۾ شاهه لطيف جي اهميت

انساني تاريخ جو هي مسلسل عمل رهيو آهي ته ان جي مختلف دورن ۾ ڪي نه ڪي سڄاڻ ۽ ڏاها دانشور ۽ غيرمعمولي ذهن جا ماڻهو پيدا ٿيندا رهن، جن جي ان سماج تي نه صرف گهري نظر پر هنن جي عمل ۽ سوچ سان ان ماحول تي ڇاپ هوندي آهي. هو هنن جي تجربي، مشاهدي مطالعي ۽ فڪر جي اها روشني سماج ۾ ڇڏي ويندا آهن، جيڪا دائميت جي صورت ۾ هوندي آهي. لطيف سائين به سنڌ جي ڏاهپ ۽ سڄاڻائي جو اهو هيرو ۽ املهه موتي آهي جنهن جو فڪر ۽ شعور هڪ بلند مينار جي حيثيت رکي ٿو. جنهن کي اڄ تائين نه ڪير ڇهي سگهيو آهي ۽ نه وري ڇهي سگهندو. اهو سنڌ واسين جو ڀاڳ چئجي يا ان کي سندن لاءِ نعمت الاهي تصور ڪجي، جو لطيف جهڙو باڪمال شاعر ۽ بزرگ، ڏاهو ۽ سڄاڻ فرد هن وادي ۾ پيدا ٿيو.

تاريخ اندر زندگي مختلف خانن ۾ تقسيم هوندي به اڪائيءَ جي حيثيت رکي ٿي، جنهن جي جدوجهد جا رخ هڪ ٻئي ڪان پري هوندي به پاڻ ۾ لاڳاپيل هوندا آهن. اها ڪيفيت ان جي هر دور ۾ رهندي اچي ٿي. پوءِ ان جو تعلق ماضي سان هجي يا حال سان، مستقبل ۾ به ان جو اهو حال رهندو. زندگي جا اهي ترڪيبي عنصر هنن جي دور کي متعين ڪن ٿا ۽ انهن وسيلي ئي سماجوادي نظام جي تشڪيل ٿئي ٿي. اڳتي هلي تاريخ ۾ اهو تهذيب ۽ ثقافت جي شڪل ۾ پڌرو ٿئي ٿو. لطيف جي ڪلام جا تخليقي عنصر جن کي هن پنهنجي تاريخ جي دور مان اخذ ڪيو آهي، انهن کي هر زماني ۾ جاءِ ملي ٿي. پوءِ اهو ڪالهه جو وقت هجي يا اڄ جو سندن ڪلام جي جوڙجڪ جي اها وڏي خوبي آهي؛ جنهن مان اسان سبق حاصل ڪري انفرادي توڙي اجتماعي طور ڪجهه نه ڪجهه

ڪري سگهون ٿا: پر جيڪڏهن لطيف کي محض هڪ شاعر ۽ حقيقت ۽ مجاز جي ظاهر ۽ باطن جو پيغامبر ڪري تصور ڪيو ويو ته پوءِ اها دائميت واري ڪيفيت جنهن جو تعلق سماج ۽ ان جي نظام سان فرد ۽ اجتماع جي زندگي سان آهي. اهو ختم ٿيندو نظر ايندو: اسان وٽ اها وڏي ستم ظريفي آهي جو اسان کي لطيف سولو هٿ اچي ويو آهي. جنهن تي بنا ڪنهن سوچ ويچار جي بنا ڪنهن غور فڪر جي زندگي ۽ ان جي تقاضائن ۽ حاصلات کي پوئتي ڪري روايت جي بنياد تي سندن ڪلام توڙي حياتي لاءِ ڪئين غلط ڳالهيون بيان ڪندي نٿا ڪسون جيڪا ڳالهه غور طلب آهي.

دور، وقت، زمانو اهي ٽيئي لفظ پنهن جي اندر وڏي معني رکن ٿا. جن ۾ خاص محدوديت هوندي به لا محدوديت آهي. سڀ کان اول اهو سوچڻ ضروري آهي ته دور وقت جي نسبت ۾ آهي يا وقت دور جو تعين ڪري ٿو؟ يا پنهين جو زماني سان پلاند انڪيل آهي؟ هت زماني جو استعمال والعصر جي روشنيءَ ۾ آهي جا مٿين ٽنهين لفظن کي هڪ ئي ڪيفيت ۽ ڪميت ۾ استعمال ڪري سگهجي ٿو؟ اهو نڪتو غور طلب آهي. اتي اهو به سوال پيدا ٿئي ٿو ته ڇا وقت گذري ٿو؟ دور گذري ٿو؟ زمانو گذري ٿو؟ غور ڪبو ته انهن مان ڪوبه نه گذريو آهي نه گذرندو. اسان وٽ انهن جي اضافي تقسيم آهي. جيڪا ڏينهن رات، ماهه و سال، صدين ۽ دور جي صورت ۾ ورتي وڃي ٿي. جنهن کي سماجي عمل ۽ ان جا اثرات هڪ مخصوص قبا ڍڪائي علحدگي جي صورت ڏين ٿا. اصل ۾ هر دور يا وقت جي ويرا جنهن جو هو مجموع آهي سماجي ڪيفيتن ۽ حالتن جو ميڙ آهي جنهن کي نسبتي طور الڳ ڪري تاريخ جو نالو ڏنو وڃي ٿو پوءِ اها ماضي هجي يا حال جي: موجوده دور جو لفظ وقت جي هڪ خاص تقسيم تي دلالت ڪري ٿو. جنهن مان اڄ جو انسان گذري رهيو آهي. جيڪو هڪ سماج واري نظام جي صورت به آهي، ته هڪ سماجي قوت ۽ سماجي عمل جي شڪل ۾ به آهي. موجوده سماجوادي نظام جا ترڪيبي عنصر ڪهڙا آهن؟ ان جي هيئت ۽ شڪل ڪهڙي آهي؟ اهو ڪهڙي ريت عمل پذير آهي. ان جي ڪنهن به تشريح جي ضرورت ڪانه آهي. ڇاڪاڻ ته انهن ترڪيبي عنصرن ۾ سماجوادي نظام جو سڄو مانڊاڻ اچي وڃي ٿو. جنهن ۾ اقتصادي، سياسي، اخلاقي، مذهبي، ثقافتي ۽ سائنسي مطلب ته سڀ حالتون اچي وڃن ٿيون. جن مان سنڌو ماٿر جو ماڻهو گذري رهيو آهي يا

گذاريو پيو وڃي: لطيف جيڪو هن سماج جي بنيادي اڏاوت لاءِ هڪ هڪ رهبر جي، هڪ سونهي جي، هڪ محافظ جي حيثيت رکي ٿو. ان جي فڪر ۽ شعور جي لاٽ ماڻهوءَ لاءِ ڪهڙو ڪس ڏسي ٿي؟ ان ڏاهه جو ڏس ڏيڻ اسان جي ڏاهن ۽ دانشورن جو فرض آهي ته هو حالات جي بنياد تي اڄ جي ماڻهوءَ لاءِ لطيف جي فلسفي مان ڪا واٽ ورڙهن. پر ڏٺو ويو آهي ته اسان وٽ بجاءِ حقيقت پسندي جي هميشه هڪ روهي جهنجهٽ جو جهيڙو ڇيڙيو آهي؛ جيڪو اڄ تائين اٿ ڪير اڪسير مان مقصد جو مکڻ حاصل ڪرڻ ۾ ناڪام رهيو آهي. ان ۾ ڏوهه لطيف جو نه پر اسان جو آهي، اهڙي حالت لاءِ پاڻ فرمائين ٿا ته:

کهنکهر يا کوڙ ڇاڻ موڙهي مت مهائين،
ويا ڪڍجي وبر ۾ پيا منهن مهراڻ،
اگيان پوبان ناڻ ويا ويچارن وسري. (شاهه رحه)

تاريخ جو وارث عام ماڻهو ان جي زندگي ۽ ان جا حالات آهن. اسان جو معاشرو جيڪو جاگيرداري ۽ سرمائيداري شڪل جو آهي. جنهن ۾ طبقاتي ڇڪتاڻ پنهن جي اوج تي آهي، جيڪا ڪنهن به مستحڪم سماجي نظام کي عملي شڪل ڏيڻ ۾ هميشه رڪاوٽ رهي آهي. ان جو ڪو به سد باب نظر نه ٿو اچي. فرد ۾ نه تعلق انسانيت جي ڪيفيت آهي نه تعلق باالله جي ڪا ڳالهه آهي نه وري تعلق ذات تي ڪو غور آهي. چڙ چڙ ڳاٻا واري ڪار آهي، جنهن کي جڏهن تصور ۾ آڻجي ٿو ته لطيف جي هي مهميز ياد پوي ٿي:

اچا پنهي جنين، سڄڻ ساري نه مرين،
وتيون وه ڳاڏيون، پري ڇو نه پئين،
لکئي ڪونه هنئين، ڪو ڳڻ پاروچن جو.
(شاهه رحه)

گذريل ٻه سئو سالن جي دوران اسان جي تاريخ خير جي ڳولا ۾ شر سان تجربا ڪري رهي آهي. باوجود هن ڳالهه جي ته ابن عربي جو فلسفو اسان جي فڪر جو محور رهيو آهي. اسان لاءِ خير جي عدم موجودگي شر کي موجود ڪندي رهي آهي. پوءِ تان ڏسندي معلوم ٿو ٿئي ته انسان جو

پنهن جي دور ۾ ڪنهن صحيح طرف نه وڃڻ ڪري خير حادثاتي معلوم ٿئي ٿو ۽ شر جي حيثيت بنيادي معلوم ٿئي ٿي: جڏهن ته تخليق جو بنيادي جز خير آهي، ۽ معنيٰ خيز حالات ۾ شر کي سڃاڻڻ جي ڪوشش ۾ اسان جي تاريخ هميشه غفلت ڪئي آهي. خود ابن العربي ان جو بنياد شر کي قرار نٿو ڏئي، هن جو چوڻ آهي ته "جنهن کي شر چيو وڃي ٿو اهو اصل ۾ خير جي عدم موجودگي جو نالو آهي" جڏهن ته هي ڪائنات حق آهي، ان جي تخليق حق آهي، ان جو عمل حق آهي، ته پوءِ سوال پيدا ٿو ٿئي ته ان حق جي ڀلاءِ مان جيڪو خير جو مظهر آهي، ان ۾ شر جو وجود ۾ اچڻ ڇا جي ڪري ٿئي ٿو. يا ڪائنات جي عمل جي امڪاني ۽ اضطراري ڪيفيتن مان اهو وجود وٺي ٿو جيڪي بقول ابن عربي جي خير جي عدم موجودگي ڪري وجود وٺن ٿيون. جيڪڏهن حق مان مراد صرف ذات حق آهي ته پوءِ ڇا اها محدود آهي؟ نه اها ته لا محدود آهي. جنهن مان اهو نتيجو نڪري ٿو ته هر شي حق آهي جيڪڏهن ثورو نرسي اختيار ڪجي ته حق جو مظهر آهي. جنهن ۾ حق جا اظهار پنهنجي ظهور لاءِ حق جي تنزلات ۽ توجه جا محتاج آهن. جڏهن ته هو احتياج پذير آهن ته پوءِ حق کي انهن کان الڳ ڪري نٿو سگهجي. لطيف سماجوادي نظام توڙي زندگي جي عملي صورت ۾ انهي تقسيم جي تعظيم ۽ تڪريم آهي

نڪو ڪم ڪفارسين، نڪا مسلماني من. الخ

پاڻ ان جا قائل آهن ۽ پرين جي پنهنجائپ جا ڳولائو آهن. خود ارشاد خدا وندي آهي ته: "لقد ڪرمنا بني آدم" لطيف حق کي حق جي نظر سان حق ۾ ڏسڻ جو قائل آهي. پاڻ فرمائين ٿا ته:

پهي جان پاڻ ۾ ڪيم روح رهاڻ،
نڪو ڏونگر ڏيهه ۾ نڪا ڪيچين ڪاڻ،
پنهون ٿيس پاڻ، سسئي تان سور هئا.
(شاهه رحه)

سندن آڏو حق سماجي نظام جي صورت ۾ به آهي ته وجودي ڪيفيت ۾ به آهي. حسن ۾ به حق آهي ته عشق ۾ به حق آهي. عبادت ۾ به حق آهي

تہ رياضت ۾ بہ حق آهي. جلال ۾ بہ حق آهي تہ جمال ۾ بہ حق آهي. عبد ۾ بہ حق آهي تہ معبود ۾ بہ حق آهي. جنهن لاءِ فرمائين ٿا تہ:

”لهرين لک لباس، پاڻيءَ پسڻ هيڪڙو.“

ليڪن اسان هر لهر کي الڳ لباس ڏيئي جدا جدا مهرا پيدا ڪري ڇڏيا آهن. پوءِ اهي زندگي جي نظام ۾ هجن يا زندگي لاءِ حق جي راهہ ڳولڻ ۾ هجن. لطيف جو فلسفو ڪالهہ بہ ان جو انڪاري هو ۽ اڄ بہ ان جي نفي ڪري ٿو. هو همہ گيريت کي حق تصور ڪري ٿو. جتي زندگي جي نظام لاءِ عدل ۽ انصاف جي مالڪ ۽ ماڻهن جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي. ۽ ان لاءِ هر رڪاوٽ کي پوءِ اها ڇونہ جبل جيڏي هجي ان کي بہ خاطر ۾ نٿا آڻين.

”آڏا نہ ڪر نر متان روهہ رتيون ٿئين.“

ڪوبہ سماج ڪنهن بہ دور ۾ هڪ فارم ۾ نہ رهيو آهي. پر بجاءِ هر دور جي تقاضائن جي بنياد تي ان ۾ تبديلي ايندي رهي آهي. جيڪا ان جي صورت کي وجود ڏيندي آئي آهي. يا ائين چئجي تہ هر دور ۽ سماج جي ڪک مان ان جو اينڌڙ دور ۽ سماج وجود وٺي ٿو. اسان جنهن دور ۾ هلي رهيا آهيون اهو اڳئين دور جي پيداوار آهي. لطيف پنهنجي دور ۾ جن ڪردارن کي جنم ڏنو ۽ جن حقيقتن جي اپٽار ڪئي، اهي صرف ان وقت لاءِ نہ هيون، جيئن عام طور تي خيال ڪيو وڃي ٿو. پر بجاءِ ان جي هن هڪ ڏاهي انسان ۽ سماجي مصلح جي حيثيت ۾ انهن فڪري قدرن کي وجود ڏنو، جيڪي هر سماجي دور ۾ ڪنهن نہ ڪنهن روپ ۾ متشڪل ٿينديون رهيون آهن. جن جو تعلق ان دور جي زندگي سان هو ۽ اڄ بہ انهن جو واسطو سماجوادي نظام سان آهي. ان ڪري لطيف کي هڪ شاعر جي حيثيت ڏيڻ جز وقتي ڳالهہ ٿيندي. جيڪا سوچ انصاف وٽان نہ آهي بجاءِ ان جي اسان کي لطيف جي فلسفہ، لطيف کي زندگي جي نظام ۾ ڏسڻ گهرجي. جڏهن انهي نقطہ نظر سان ڏٺو ويندو تہ ڳالهہ ٻي ئي نظر ايندي. جنهن کي محسوس ڪندي افسوس ٿو ٿئي تہ اسان هن عظيم ڌرتي جي عظيم انسان، شاعر ۽ ڏاهي تي ڪيترا نہ وار ڪيا آهن. جن جي ڏکن

سبب سندن فڪر ۽ شاعري جو سچو جسم جوڙ ٿيو پيو آهي. آخر الهيءَ ماجرا جو ڪير ذميدار آهي؟ اهي ڏاها ۽ برک عالم يا اسان ٻارا اڻ پڙهيا جن کي لاڪوٽي لطيف جي هڪ سٽ به صحيح پڙهڻ ۾ نه ٿي اچي.

اسان شيڪسپيئر ۽ ٽيني سن، ملٽن ۽ گوئٽي، رومي ۽ جامي، حافظ ۽ خيام جا حوالا به ڏيون ٿا، ليڪن اهو سوچيو ويو آهي ته انهن شاعرن ۽ عالمن لاءِ انهن جي قوم ۾ برک جو، پڙهڻ جو، شرح ۽ عظمت جو ڪهڙو معيار قائم ڪيو آهي؟ ان مقابلي ۾ اسان اڃا تائين ان شروعاتي دور ۾ آهيون جيڪو محض لفاظي تي مدار رکي ٿو. ان لاءِ سچي لطيفيات موجود آهي، جنهن ۾ سواءِ ڪن ڳالهه ڳنهن ڏاهن جي لکتين جي پيو سڀ خير آهي.

جڏهن کان علم ادب، شاعري ۽ ان جي لوازمات جي تشريح جو سلسلو شروع ٿيو آهي، تڏهن کان وٺي لطيف تي ڏاها ۽ سڄاڻ توڙي ننڍا وڏا اديب لکندا رهيا آهن. تحفتہ الڪرام کان وٺي شاهه، سچل، سامي تائين مقدمہ لطيفي کان وٺي سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ تائين واري مواد ۾ اسان کي لطيف تي مواد نظر اچي ٿو. جنهن ۾ ڪن محبت ڀائي من ۾ رنڌا روڙيا آهن، ته ڪن سنهو ڪتي سٽ سٽلي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ٻوهه ڪن جو ڪانو ۽ ڪچ اکيو آهي ته ڪن جي مانڪن ملهه ٿي نه ڪيو آهي. لطيف سائين تي هن وقت تائين جو ڪجهه لکيو ويو آهي يا لکيو وڃي ٿو، ان کي ٽن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

(١) عالمن ۽ اديبن جو اهو حلقو جن شاهه رحہ جي شعر ۽ فڪر کي نج تصرف جو غواص ڄاڻايو آهي. جيڪو حقيقت ۽ مجاز، ظاهر و باطن تي مدار رکي ٿو. جنهن جو بنياد داخلي فلسفي تي آهي. يا ائين چئجي ته هو افلاطون ۽ نو افلاطونيت جي فلسفي جي شرح ڪندڙ آهي.

(٢) عالمن ۽ اديبن جو اهو گروهه جيڪو لطيف کي تاريخ ۽ تاريخي حالات جي روشني ۾ ڏسڻ جو قائل آهي. ۽ سندن فڪر ۽ شعر جو بنياد تجربي ۽ مشاهدي تي رکي ٿو ۽ سندن شعر ۾ تاريخي حقيقتن ۽ حالتن کي وڏي اهميت ڏني ٿو. ۽ سندن فلسفہ شاعري جي توجيهه ترقي پسندانہ فلسفي جي روشني ۾ ڪري ٿو:

(٣) عالمن ۽ اديبن جي ٽين لسٽ اهڙي آهي، جيڪا اهو خيال ڪري ٿي ته لطيف وٽ زندگي جي ڪنهن به فلسفي جو وجود ڪونہ آهي

ونن صرف هڪ ڳالهه آهي، جنهن جو تعلق ولايت ۽ روحانيت سان آهي. جنهن لاءِ زندگي جي خارجي اثرات جي ڪا ضرورت ڪانهه آهي. ٻاڻ جيڪي به اصطلاح يا ڪنايه، نالا ۽ نشان، وڻون ۽ وسيون بيان ڪيون ائن، انهن جي حيثيت استعاري آهي. اصل ۾ ٻاڻ انهن جي اوٽ ورتي ائن جنهن جو سماج يا ان جي ماڻهوءَ سان ان جي حالات ۽ حاصلات سان ڪوبه تعلق ڪونه آهي.

انهي حيثيت سان اڄ تائين لطيف تي هر مڪتبہ فڪر سوين عنوان ڏيئي هزارين صفحا لکيا آهن. جنهن ۾ ننڍي لکندڙ ڪان وٺي وڏي لکندڙ تائين سوين عالم، اديب، ڏاها ۽ دانشور اچي وڃن ٿا. لطيف تي انهيءَ حيثيت سان لکئين جو اچڻ وڏي ڳالهه آهي. جيڪو سندن ڪهڙ ٻاسائون شخصيت، فڪر ۽ فلسفي کي ظاهر ڪري ٿو. جنهن ۾ ٻهراڙيءَ جي ڏنار ڪان وٺي علمي دانشگاهه جي عالم تائين جا فرد اچي وڃن ٿا. ۽ هرڪو اهو محسوس ڪري ٿو ۽ چئي ٿو ته لطيف منهن جو آهي ۽ هن جو شعر مون لاءِ آهي. اها لطيف جي عظمت جي نشاني آهي، جيڪا شايد دنيا جي ٻي ڪنهن شاعر کي نصيب نہ هجي.

جڏهن اهو تسليم ڪيو وڃي ٿو، ته لطيف سنڌي ٻولي ۽ دنياءِ ادب جو مهان شاعر آهي ته پوءِ ان جي هن دور ۾ اهميت جي سلسلي ۾ معني ۽ مفهوم جي لحاظ ڪان تضاد ڇو آهي؟ ۽ شعر جي اندر تاريخي حقائق لاءِ اختلاف جو سبب ڇا آهي؟ يا اسان مان هر لکندڙ ۽ ڏاهو پنهن جي نالي ۽ ادبي حيثيت بچائڻ لاءِ ائين ڪري ٿو. يا ان کي ڇوٽ ان ڪري آهي ته پلي ڳالهه اڳتي هلي ۽ ٻاڻيهي ڇنڊجي ڇاڻجي وڃي ڳاڏي پنهن جي منزل تي پهندي، جيڪڏهن دور جي اهميت محسوس ڪندي، انهي قسم جا خيال لطيف جي شارحن جي ذهن ۾ آهن ته پوءِ اهو افسوس جو مقام آهي. لطيف جي اهميت هر دور ۾ مسلم آهي، مٿن قلم کڻڻ ڪان اڳ اسان کي اهو ضرور سوچڻ گهرجي ته زندگي ڇا آهي؟ حصول زندگي ڇا آهي؟ علم ۽ حڪمت جا ماڻ ڪهڙا آهن؟ اسان جي علم جي حيثيت اضافي آهي يا حقيقي؟ بصارت ۽ بصيرت ۾ علم ۽ عرفان ۾ صلاحيت ۽ صالحيت ۾ عقل ۽ مقبوليت ۾ احد ۽ احديت ۾ واحد ۽ واحديت ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ احساس لطيف وهبي عمل آهي يا ان کي تجربي ۽ مشاهدي جي ماڻ ۾ آڻي سگهجي ٿو وغيره اهي ۽ ٻيا اهڙا ڪئين سوال سامهون اچن ٿا.

ليڪن هن امر ڪان قطعي انڪار نہ آهي تہ زندگـي مسلسل تبديل ٿيندڙ آهي. ۽ "ڪل يوم هو في شان" جو مظهر آهي. جنهن جو هر لمحو ۽ هر ساعت ۾ ارتقا پذير هئڻ ڪري شان نرالو آهي. هن ۾ تبديلي ئي هڪ اهڙو عنصر آهي، جيڪو هن ڪي پنهن جي پيش رو ڪيفيت ڪـان ممتاز ۽ مثاهون ڪري ٿو. اها تبديلي تائين جـي بہ آهي تہ سالـن ۽ دورن جي جنهن جو تعلق هر وجود جي ڪيفيت ۽ حالات سان آهي. جيستائين هڪ جسم زنده رهي ٿو هن ۾ داخلي تبديلين سان ڪل خارجي حالتن جي بنياد تي بہ تبديلي ٿيندي رهي ٿي. سماج ۾ خوبي ۽ خرابي خير ۽ شـر مطلق آهن. ليڪن سندن خارجي اظهارات تغير پذير ۽ اضافي آهن. جنهن ڪي انهن ڪان الڳ ڪري نٿو سگهجي. مجرد خيال جيڪو بحض خيال آهي. ان جي بہ ان وقت تائين ڪا حقيقت نہ آهي. جيستائين ان ۾ ڪا صورت يا عيان وجود نہ ٿي وٺي ۽ اعيان بہ ان عين جو عڪس آهي، جيڪـو خارج ۾ وجود رکي ٿو. دور ۽ تاريخ ان جي تقاضا ۽ حقائق تہ هڪ اٽـل حقيقت آهن. جن جو انڪار ڪرڻ غلط آهي. ليڪن هت:

"مٺي هاٿي سين ماموو اڇي پيو انڌن.

واري ڪار آهي. لطيف کي ڪنهن بہ دور ڪان الڳ ڪري نٿو سگهجي، لطيف جي حيثيت ان قوت جيان آهي جيڪا جسم جـي جياپي لاء ضروري آهي. تيئن لطيف هر دور جي هڪ عظيم قوت آهي. جيڪا فرد ۽ اجتماع کي عمل جو سبق ڏئي ٿي:

"تتي ٿڌي ڪاهہ ڪانهي ويل وهڻ جي"

لطيف هر دور جو روح آهي. سماج سان سندن جيڪو رشتو دائميت جـي صورت ۾ آهي، ان کي پرکڻ ۽ ان تي سوچڻ جي ضرورت آهي. اسان مان جڏهن، ڪنهن ان دائري مان نڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ ان جو نتيجو صحيح نہ نڪري سگهندو. ڇاڪاڻ تہ لطيف خـود هڪ سماجـي دور جي پيداوار آهي ۽ پاڻ شعر ۽ فڪر جا اهي دائمي قدر ڏنا اٿن، جـن جي هر دور کي ضرورت آهي. اهو ئي سبب آهي، جو انهن ۾ همہ گيريت، جامعيت ۽ زمان ۽ مڪان سان برميچڻ جي ڪيفيت سمايل آهي. سندن ڪلام جو اهو شعوري عنصر آهي، جنهن ڪري سندن فڪر جا ماڻ ۽ قدر هر دور جو ساٿ ڏيئي سگهن ٿا. پوءِ اهو دور ڪلهوڙن جو هجـي يا ميرن جـو،

انگريزن جو هجي يا بعد جو. جمهوريت جو هجي يا آمريت جــو، تهذيب جي تاريخ ۽ سماجي جدوجهد ۾ انهن تي غور ڪبو ته اهي اسان کي هر دور لاءِ ڪانءَ ڪا راهه ڏسندا نظر ايندا.

هر دور يا عهد جا حالات ان جي روح عصر جا ترجمان هوندا آهن جنهن ۾ معاشرتي ڪلفتن، انفرادي ۽ اجتماعي لاڙن ان جــي اضطراب ۽ بيچيني کي محسوس ڪري سگهجي ٿو. ان سان گڏوگــڏ ان معاشري جي آرزوئن ۽ امنگن جو به اندازو ڪري سگهجي ٿو. اسان کي انهــن نڪتي جي آڌار تي پنهن جي دور جو جائزو وٺڻ گهرجــي. ۽ ان جــي بنياد تي رهبري حاصل ڪرڻ گهرجي

هن سلسلي ۾ غور ڪبو ته رسالي جا اڌ کان مٿي بيت انهي امر ڏانهن اوڙڪ نظر ايندا، جنهن ۾ رسالي جي هر سر ۾ پچار آهي- جنهن ۾ موجوده دور ۾ ان جي تبديليءَ لاءِ اهميت نظر اچي ٿي، ان لاءِ ڪنهن به وستار ۽ وچور جي ضرورت ڪانهِ آهي.

"جي تو نظر نيڪ ته بسم الله ٿي بس"

جي اندر اجريل نه آهي ته پنا پڙهي ڪيترا پڙهيا.

"اکر پڙهي هڪڙي، پهون جي نه پڄهن
ڪوه ڪبو کي تن، سڄي مٿائي ڳالهڙي-"
(شاهه رحه)

سوچ ۽ ساڃهه جي پکي جو ان گام ڏانهن جي گــذر نه آهي ته پوءِ ان دانهيري ۽ وسين کي ورڙڻ پڪار ٿيو پوي، جتي هو امن ۽ سک محسوس ڪري ٿو:

"ماري مرين شال، جيئن ڏيئ وڃنئي ڏيهون.

اڄ ڪينجهر جا ڪنارا آداس آهن. موکي متارن جا پاڻ پينگ ٿيل آهن. سورٺ جو سينگار اجڙيل آهي. مومل ماڻو ڪرڻ ڇڏي ڏنو آهي، سسئي سورن جي ساٿ سان جبل جي جوءِ ۾ آهي. سهڻيءَ جــو پيلو وچ سير ۾ پري چڪو آهي. مارئي عمر جي قيد ۾ آهي. ليلان ليهور ڇــڏي هڪي

آهي، نوري نماڻا نِنڍ ڪٽي واڻون واجهائي رهي آهي. سورڙو اڳئين جيان مانگر مڇ کي مات ڏيڻ لاءِ ڪوشان آهي ۽ ڪو چوي پيو ته:

متو آهين مڇ، ٿلها ٿو ٿونا هٽين،
تو جا پاڻي اڄ، تنهن پاڻي پنا ڏينهڙا.
(شاهه رحه)

راڻي ملا رات هر روز نئون نياپو اهي ٿو، جتي عاشق اصل پنهنجي مسي ٿا ساڻيهن ۽ نيهه جي نيزي تي چڙهيو پاڻ پرزا ڪيو وڃن.

"پاڀوهيو پڄن ڪٽي هٿ حبيب جو"

ڪين ان هٿ جي تلاش آهي، جيڪي حق جو حمايتي پيٺي ۽ پر جهلو آهي جنهن کي هو لطيف جي فلسفه حيات ۾ محسوس ڪري ٿو. ۽ ان ۾ پنهنجي لاءِ سڪار ۽ سٺائي سمجهي ٿو. هن نفسي جي عالم ۾ لطيف کي پيرن جي پيٺا ڏيڻ صحيح عمل نه آهي. آخر هي زندگيءَ جو مانڊ ان جي دور جون تقاضائون ڪڏانهن وڃن؟ جن جي حل ۽ ويچار وارو معاملو انهيءَ طرح سان بنهه پوئتي رهجي وڃي ٿو. پوءِ ٻا ته اسان لطيف جي ڪلام لاءِ جيڪا عالم، شعور واري دعوي ڪريون ٿا، اها غلط آهي، يا اسان وٽ سمجهه جي گهٽتائي آهي، يا اسان سچ چوڻ ۽ ٻڌڻ لاءِ تيار نه آهيون.

موجوده دور ڪمپوٽرائيزيشن جو دور آهي جنهن انسان جي عقل ۽ اظهار جي قوت کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو آهي. اقتصادي حالات جيئن پوءِ تيئن سائنسي طريقن جا محتاج ٿيندا پيا وڃن، دنيا وسيع ۽ عريض هوندي سميٽبي پيئي وڃي. انهن جا تاثرات جيئن دنيا جي ٻئي حصي جي رهواسي کي متاثر ڪن ٿا، تيئن هو سنڌو ماثر جي ماڻهوءَ تي به پنهنجو اثر ڇڏين ٿا، جنهن ۾ پراڻا سماجي قدر اسان کي ٽٽندا نظر اچن ٿا. اهڙيءَ حالت ۾ انفس ۽ آفاق جي ڳالهه اڄ جي ماڻهوءَ کي مطمئن ڪري اهو ناممڪن نه پر مشڪل ضرور آهي. خارجي حالات جو اثر عام ماڻهوءَ جي زندگي ۽ سوچ تي پنهنجي گهري ڇاپ ڇڏي ٿو. اهڙي صورت ۾ لطيف جي فلسفي جي دائميت واري پهلو کي ڪيئن بيان ڪجي، جيڪڏهن ان کي صرف حقيقت ۽ مجاز ظاهر ۽ باطن، پيرن ۽ روايتن ۾ بيان ڪيو ويو ته اڄ جو ماڻهو ان کي هرگز تسليم نه ڪندو، ڇاڪاڻ ان جي هو زندگيءَ

جي ضرورتن ۽ سماجي مشڪلاتن جي حل جي صورت ۾ ان کي ھلڻ ۽ سمجھڻ گھري ٿو.

اسان جي علمي وڏائپ ۽ ان جا لاھا چاڙھا ھنھن جي جاءِ تي ليڪن سماجي شعور جي لحاظ کان ڳالھ جو رخ ھِن طرف وڃي ٿو. جيڪو سماجي حقيقت پسندي گھري ٿو- ۽ اسان ان جي اظھار کان ڪيٻايون ٿا- جيڪا اسان جي ذھني ڪمزوري آھي- جيڪا ان ڏاڍائي جي پيداوار آھي جنھن ۾ سنڌي سماج سولن سالن کان پيڙھبو رھيو آھي-

قومون انسانيت جي دولت آھن ۽ انسانيت قومن جي معراج آھي- قومن جي دل جي دڙڪي شان دور جي زندگي وابستہ آھي- دنيا ۾ جڏھن بہ ڪنھن قوم جي دل جي دڙڪي کي دٻايو ويو آھي، تہ اھا ھنھن جي يا تہ يادداشت وڃائي ويھي ٿـي، يا وري ان جو سماجي ۽ روحانـي اتحاد ختم ٿي وڃي ٿو. جنھن سان ان دور ۾ شمر وجود وٺي ٿو. خير جي عدم موجودگي سبب قوم جا فرد ۽ طبقا ھڪ ٻئي کي سمجھڻ کـان قاصر رھن ٿا. جيڪا:

" صم ، بڪم ، عمي "

جي ڪيفيت آھي، جنھن جو لاڳيتو عمل ان دور ۾ گونگـي نسل کـي وجود ڏئي ٿو، جيڪو ھنھن جي باري ۾ توڙي ان جي عھد جـي سلسلي ۾ ھنھن جي ھوين کي ڪجھ ٻڌائڻ کان سواءِ مري وڃي ٿو. ھاڻـي اھو اسان تي ڇڏيل آھي تہ لطيف جھڙي عظيم انسان جي پيغام ۽ تعليم ھوندي اسان ان تي عمل ڪريون. لطيف اھڙي دور جي حالتن لاءِ نہ صبر جو قائل آھي نہ وري شڪر جو: ھاڻ فرمائي ٿو تہ:

" صبر ۽ شڪر کي ڪاڏي آئون ڪندي "

چو تہ: " ٻري ھن پنيور ۾ دوزخ جو دونھون آھي " ھاڻ ان کي ماٺو ۽ ٿڌو ڪرڻ چاھين ٿا. سنڌو ماٿر جـو ماڻھو سندن تعليم جـي روشنيءَ ۾ ھن ٻري پنيور کي ھنھون جي ھور سان اجارڻ لاءِ ڪوشان آھي، ھو تاريخ ۾ گونگي نسل جو قائل نہ آھي، چو تہ لطيف جي رائي جـي جيڪا روح ۽ جوھ آھي. اھو ھر ھمير جي دور ۾ ڪڏھن بہ ھيسيو نہ آھي ۽ نہ وري ڪٺل تي ڳوڙھو آندو اٿس چو تہ سوڊو اھا ڳالھ سکيو ئي نہ آھي:

جڳ جيئن ڇوه، سوڌو تيئن نه سگهيو.
راڻو، اينءَ نه روه، جيئن ڳوڙهو ڳل پوي
(شاهه رحه)

سنڌو ماتر جو ماڻهو ٻنهن جي سماجي اڏاوت لاءِ لطيف کي رهبر تصور ڪري ٿو ۽ قومي وجود جي بقا لاءِ سيني ٻنڌڻن کي هڪ ئي ڇرڪ سان ڇنيو ڇڏي:

ٽوٽيئرر ڏهه ڏانوڻ، ٻنڌرهن پيد پياس،
جڏهه سڄڻ ياد پياس، ڇرڪ ڇنائين هيڪڙي
(شاهه رحه)

منهن جي خيال ۾ "موجوده دور ۾ شاهه لطيف جي اهميت" ان ڪان وڌيڪ ٻي ٿي نٿي سگهي ته خدا ۽ رسول صه کان پوءِ شاهه لطيف جو فلسفه حيات ئي آهي. جنهن جي بنياد تي هي قوم زنده رهندي آئي آهي ۽ زنده رهندي ايندي. ڇاڪاڻ ته لطيف حق ۽ سچ جو ساٿي آهي: